

СЮЖЕТОТВОРЧА РОЛЬ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ПОВІСТІ М. В. ГОГОЛЯ «НІС»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 821.161.1-31.09Гоголь:81'373.7

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).355–358

Тверітінова Т. Сюжетотворча роль фразеологізмів у повісті М. В. Гоголя «Ніс»; кількість бібліографічних джерел – 9; мова українська.

Анотація. У статті розглядається проблема сюжетотворчої ролі фразеологізмів у повісті М.В. Гоголя «Ніс». Відзначається, що письменник, який у своїх творах активно використовував загальноживані фразеологізми, побудував повість «Ніс» на імпліцитному використанні цілого ряду ідіом, пов'язаних із назвою твору.

Мета статті – розглянути роль фразеологізмів у побудові сюжету гоголівської повісті, простежити, як відбивається психологія, світосприйняття й поведінка героя як об'єкта дії в усталених словосполученнях. У роботі використані метод фразеологічної ідентифікації, комунікативно-функціональний аналіз, культурно-історичний та герменевтичний методи, що дозволяє виявити специфіку функціонування фразеологізмів в художніх творах. Вибір дослідження був зумовлений прагненням проаналізувати відомий гоголівський твір на перетині фразеології, літературознавства, психології та культурології, що є надзвичайно цікавим і актуальним в сучасній гуманітаристиці.

При тому, що в повісті експліцитно присутній лише один фразеологізм – *оставить с носом*, у побудові сюжетних ліній простежується ціла низка соматичних фразеологізмів із компонентом «ніс», які використовуються імпліцитно. Головна сюжетна лінія пов'язана з поведінкою героя, типового гоголівського самозванця, що *держал нос по ветру*, тобто скористався можливістю пришвидшити просування по службі, тому й поводить себе самовпевнено (*задирает нос*) у Петербурзі. Із другорядною лінією сюжету пов'язані матримоніальні плани героя, які утворюють у повісті цілий ідіоматичний асоціативний ряд, відсилаючи до готових форматів, мовних і поведінкових кліше (*водит за нос, крутить носом, оставить с носом, не по носу табак*). Відзначається, що загалом, як себе репрезентує герой, можна висловити ще одним фразеологізмом: *сыт, пьян и нос в табаке*, який в російській лінгвокультурній спільноті використовують для характеристики людини, в якій все добре; як формулу повного достатку.

Дослідження відбувається з урахуванням історико-політичних і соціальних особливостей тодішнього російського життя, яке впливало на психологію та поведінку героя.

Ключові слова: М. Гоголь, повість «Ніс», нозологія, соматизм, соматичні фразеологізми, самозванство.

Постановка проблеми. Повість Миколи Гоголя «Ніс» (1836), яку О. Пушкін назвав «жартом», викликає в літературознавстві неоднозначне сприйняття. На нашу думку, аналіз гоголівської повісті «Ніс» на перетині фразеології, літературознавства, психології та культурології є надзвичайно цікавим. Цим і був зумовлений вибір нашого дослідження.

Аналіз досліджень. Про особливості гоголівської мови та художнього стилю писали такі дослідники, як Ю.В. Манн, Ю.М. Лотман, О.Г. Дилакторська, М.Я. Вайскопф, С.Г. Бочаров, Н. Михайлова, М. Бемінг та багато інших. В.В. Виноградовим був уведений термін «нозологія», який визначав тогочасне літературне тло гоголівської повісті (численні анекдоти, жартівливі статті з цієї теми тощо) [Виноградов 1976]. Але до нозології можна віднести й цілий фразеологічний ряд, один з яких – *задирает нос* – був покладений в основу сюжету повісті, а інші – *держат нос по ветру, водить за нос, крутит носом, оставить с носом* – пов'язані з другорядними сюжетними лініями.

Мета статті – розглянути сюжетотворчу роль фразеологізмів у гоголівській повісті, простежити, як відбивається психологія, світосприйняття й поведінка героя як об'єкта дії в усталених словосполученнях.

Під час дослідження були використані метод фразеологічної ідентифікації, комунікативно-функціональний аналіз, а також культурно-історичний та герменевтичний методи, що дозволяє

виявити специфіку функціонування фразеологізмів у художніх творах.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, Гоголь у своїй творчості активно використовував загальноживані фразеологізми, переосмислював їх, створюючи нові лексичні конструкції, які надавали образно-емоційну та оціночну характеристики його героям. Не є винятком і повість «Ніс», назва якої вже апелювала до лексеми, що часто зустрічалася в соматичних фразеологізмах. Причиною звернення до соматизмів є той факт, що процес самовизначення як особистості та самоусвідомлення в навколишньому середовищі людина почала зі сприйняття через органи чуття і частин власного тіла. Репрезентативними засобами соматичного коду культури в мовній картині світу є фразеологізми, метафори, символи, які є мовними експонентами культурних знаків.

Ніс – одна з найбільш поширених лексем у соматичних фразеологізмах, в значенні яких простежується архетип «ніс = людина». У культурній традиції ніс ототожнювався з людиною і був своєрідною точкою відліку на системі координат.

Сюжет повісті – це, по суті, «нульова» подія: ніс раптово залишає обличчя героя, а потім так само нез'ясовно повертається, встигнувши тим не менше виявити стан непевності й хиткості буття. Але чому саме в цього героя сталася така прикра подія?

Гоголь пише про нього, що він – Ковальов, колезький асесор, називає себе майором, приїхав з Кавказу «до Петербурга за ділом, а саме шукати

пристойної для свого звання посади: коли пощастить, то віце-губернаторської, а як ні – ексекторської в якому-небудь значному департаменті» [Гоголь 1983, с. 40]. Варто зазначити, що герой представляється майором, не перебуваючи на військовій службі. В існуючому на той час «Табелі про ранги» чин колезького асесора дорівнювався майорському лише формально, фактично ж він був двома рангами нижчий, а закон і зовсім забороняв «цивільним чиновникам іменуватись військовими чинами» [Свод законів 1935, с. 119].

Як бачимо, Платон Ковальов – це один із гоголівських самозванців, міфологізація яких простежується в творчості письменника 1830-х років. Генеалогія самозванців починається з калейдоскопу осіб на Невському проспекті, де кожний намагається ошукати іншого, видаючи бажане за дійсне; потім вона конкретизується в специфіці життя столичних чиновників: колезького асесора Ковальова, колезького реєстратора Хлестакова й титулярного радника Поприщина.

В.Г. Короленко, досліджуючи сутність самозванства, знаходив в ньому відбиття національної хвороби, яка відбувається через те, що душа людини «починає розгойдуватись, як маятник, між двома полюсами російського життя, свавілля, з одного боку, безправ'я, з іншого» [Короленко 1914, с. 358–359]. Самозванство виявляється захисною реакцією героя в петербурзькій дійсності, яка сприяла створенню навколо себе примарного світу уявного добробуту і благополуччя, де він сподівався на солідну посаду та вигідне одруження.

Поведінку гоголівського героя, враховуючи авторську схильність до «крилатих висловів», тон яких був заданий у назві твору, можна визначити фразеологізмом *задирає нос*.

В історико-етимологічному словнику «Російська фразеологія» під редагуванням В.М. Мокієнка ми знаходимо пояснення: «Задирає / задрає нос. *Несхвальне*. Зазнаватися, величатися; поводитися занадто самовпевнено, високо нестися, бути про себе надмірно високої думки; виявляти зарозумілість, чванитися.

1. Вислів створено еліптуванням прислів'я *Нос задирає, а в голові ветер гуляє*.

2. Як й інші вислови (*ходить с поднятým носом, нос кверху*) відображає жестову символіку піднятого носу – знаку зарозумілості, пиhi» [Биріх 2005, с. 478].

Гоголь від самого початку зауважує, що колезьким асесором Ковальов став не за загальними правилами, а в зв'язку з певною суспільно-політичною ситуацією в країні. Зазвичай особам недворянського походження для переходу з IX класу (чин титулярного радника) до VIII (чин колезького асесора) потрібно було мати вищу освіту або скласти спеціальний іспит. Утім у «Повному зібранні законів Російської імперії» зазначається, що «з розширенням меж держави й народонаселення та запровадження кращого устрою в усіх галузях управління, необхідність змусила збільшити кількість службовців як на військовому, так і на цивільному поприщі» [Полное

собрание законов 1846, с. 450]. Йдеться про заходи під час Кавказької війни, коли для захоплення чиновників на службу в закладах Кавказького намісництва було запроваджено проведення в колезькі асесори поза встановленим порядком, тобто по прибуттю на місце служби. Гоголь пише в своїй повісті: «Колезьких асесорів, що дістають це звання за допомогою вчених атестатів, аж ніяк не можна рівняти з тими колезькими асесорами, які робилися на Кавказі... Ковальов був кавказький колезький асесор» [Гоголь 1983, с. 39]. Він скористався можливістю отримати не тільки чин, а й право на спадкове дворянство, яке надавалось із здобуттям чину.

Характеризуючи таку спритність героя, Гоголь імпліцитно використовує фразеологізм *держать нос по ветру*, що дуже точно визначає правила життя й поведінки Ковальова. В словнику «Російська фразеологія» надається таке пояснення: «*Держать нос по ветру* – пристосовуватися до обставин, безпринципно міняти свої переконання, своєю поведінку» [Биріх 2005, с. 478]. Крім відомого пояснення етимології цього фразеологізму з морського лексикону, в словнику надається й інше, яке відносить його до зоофразеологізмів: «Зворот відображає особливості поведінки собак» [Биріх 2005, с. 478] в порівнянні з *чуют носом* – сприймати чуттям, інтуїцією (просторічне *чуйка* – інтуїція, шосте чуття). Отже, отримане таким чином підвищення, на яке в звичайних умовах він не міг ніяк сподіватися, надихнуло Ковальова й на інші плани: поїхати до Петербурга, щоб здобути «кар'єру та фортуну».

Самовдоволення, «задирання носа» героя покарано комічно: від нього ніс і втік і, продовжуючи лінію самозванства свого господаря, злетів на три ранги вище, ставши статським радником. Ще комічніше виглядає розмова Ковальова зі своїм носом в Казанському соборі, де герой зауважує втікачу, що той «повинен знати своє місце» [Гоголь 1983, с. 42], і в той час завіряє, що сподівається отримати губернаторську посаду, хоча й віце-губернаторство для нього ледве доступне. Цікаво, що й ніс зауважує, що між ним і Ковальовим «не може бути ніяких тісних стосунків», тому що він служить «по вченій лінії» [Гоголь 1983, с. 42], відверто натякаючи на законність своєї посади, на відміну від кавказького асесорства Ковальова.

Розщеплення свідомості, поява двійника, який втілює всі честолюбні замисли й прагнення людини, залишають останню при повній поразці. Як вважає Т. Ліндстрем, в повісті представлена «картина підсвідомого страху перед розпадом власної особистості, боязні людини втратити внаслідок цього свій соціальний статус – положення, кар'єру. Ніс майора Ковальова в такій інтерпретації стає символом його чоловічого «я» [Ліндстрем 1974, с. 112].

Гоголь зазначає, що Ковальов приїхав до Петербурга не тільки з кар'єрними міркуваннями, а й матримоніальними інтересами: «Майор Ковальов був не від того, щоб і оженився; але тоді тільки, коли за молодого буде двісті тисяч капіталу» [Гоголь 1983, с. 40]. З такого роду міркуваннями у творі пов'язаний цілий ідіоматичний асоціативний «шлейф», що тяг-

нется за центральним образом, відсилаючи до готових форматів, мовних і поведінкових кліше. По-перше, це його стосунки зі штаб-офіцершею Подточиною та її гарненькою донькою. Гоголь пише, що Ковальов «сам був не від того, щоб з нею поженитися, та уникав остаточної розв'язки. Коли ж штаб-офіцерша сказала йому прямо, що вона хоче віддати її за нього, він потихеньку відчалив зі своїми компліментами, сказавши, що іще молодий, що треба йому прослужити років з п'ять, щоб уже рівно було сорок два роки» [Гоголь 1983, с. 50]. Така поведінка дає підстави згадати ще один соматичний фразеологізм – *водити за нос*. У вже згаданому словнику «Російська фразеологія» ми знаходимо таке тлумачення: «*Водить за нос* – обманювати, вводити в оману, завичай щось обіцяючи і не виконуючи обіцяного» [Биріх 2005, с. 478]. Беззаперечно, якби в молодій Подточині був посаг в 200 тисяч, його поведінка була б іншою, герой би *не крутил носом* – тобто не «виражав незадоволення, зневаги, відмовлявся, упирився» [Биріх 2005, с. 479].

Як син свого часу, коли всі захоплювались дослідами магнетизму та чародійством, Ковальов у втраті носа підозрює втручання надприродних сил і чаклування, яке йшло від штаб-офіцерші Подточиної, що намагалась «підточити» його кар'єру за небажання одружитись з її донькою. Але Подточина у своїй відповіді по-іншому сприймає звинувачення в роздвоєнні героя на людину і носа-чиновника. «Повідомляю вас, що я чиновника, про котрого згадуєте ви, ніколи не приймала у себе, ні замаскованого, ні в справжньому вигляді... Ви пишете іще про носа. Якщо ви маєте на думці, теє говорячи, що ніби б я хотіла залишити вас із носом, тобто формально вам відмовити: то мене дивує, що ви самі про це кажете, тоді коли я, як вам відомо, була зовсім іншої думки...» [Гоголь 1983, с. 55]. Як зазначає Л.Ю. Фуксон, в листі майора «вона бачить два повідомлення. Чиновника Подточина приймає за суперника, який нібито привидівся Ковальову, ще одного претендента на руку її доньки, а згадку про ніс переводить у формат готового кліше «оставить с носом» [Фуксон 2019, с. 79]. *Оставит с носом* – означало «залиши-

ти ні з чим, обманути, обдурити будь-кого» [Биріх 2005, с. 479]. Ковальов, як вже зазначалось, сам збирався обдурити, *оставить с носом* Подточиних, які не задовольняли його матеріальні інтереси.

У повісті є цікавий епізод, коли під час пошуків свого носа Ковальов звертається до газетної експедиції. Чиновник пропонує йому понюхати тютюн у табакерці, на кришці якої був намальований портрет дами в капелюшку, що остаточно обурило героя: адже через втрату носа не тільки тютюн, а й дама як втілення мрії про вигідне одруження, тепер були йому недоступні. Тобто, образно висловлюючись, *не по носу табак*, що означає «невідповідно до своїх потреб, не під силу будь-кому що-небудь» [Биріх 2005, с. 480]. Втім, коли ніс таки повернувся на своє місце, а щасливий Ковальов знову вийшов прогулятися, він зустрічає Подточиних, зупиняється, щоб поговорити, «і, навмисне вийнявши табакерку, набивав перед ними дуже довго свого носа з обох під'їздів, сам собі приказуючи: «Маєте, мовляв, баби, поріддя куряче! А я дочки все-таки не посватаю. Так просто, *rag amour*, чом би й ні!» [Гоголь 1983, с. 58]. Поведінка героя репрезентована ще одним російським фразеологізмом з компонентом ніс – «*сыт, пьян и нос в табаке*», який в лінгвокультурній спільноті використовують для характеристики «людини, в якій все добре; як формулу повного достатку, задоволення життям» [Кузьміч 2000]. Ковальов нарешті заспокоюється і в прагненні незнищеного пориву до самозванства, купує в Гостинному дворі орденську стрічку, не будучи кавалером будь-якої нагороди. Як бачимо, герой засвоює з цієї пригоди те, що він може панувати над атрибутами лише в певному доступному йому колі, розширення якого вгору загрожує великою небезпекою. В тому й полягає вище самоствердження Ковальова, цілком задоволеного собою та петербурзьким життям.

Висновки. Таким чином, зазначивши в заголовку своєї повісті соматизм, який є компонентом цілої низки фразеологізмів, Гоголь «обіграє» їхнє значення в побудові сюжету твору та характеристики героя, збагачуючи повість образністю та експресивністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Биріх А.К., Мокиєнко В.М., Степанова Л.И. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь; под ред. В.М. Мокиєнко. 3-е изд. Москва: Астрель: АСТ; Люкс, 2005. 926 с.
2. Виноградов В.В. Поэтика русской литературы: Избранные труды. Москва: Наука, 1976. 511 с.
3. Гоголь Н.В. Нос. Повести. Драматические произведения. Ленинград: Худож. лит., 1983. С. 36-59.
4. Короленко В.Г. Полное собрание сочинений: в 9 т. Петроград: Изд-во товарищества А.Ф. Маркс, 1914. Т. 3. Современная самозванщина. Бытовые очерки. 1914. С. 271–368.
5. Кузьміч В. (Белко В.К.). Жгучий глагол: словарь народной фразеологии. Москва: Зеленый век, 2000. 50 с. URL: <https://www.rulit.me/books/zhguchij-glagol-slovar-narodnoj-frazeologii-read-321081-1.html> (дата звернення 24.05.2020)
6. Lindstrom T.S. Nikolay Gogol. New York: Twayne Publishers, 1974. 216 p.
7. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1846. Т. XX, отделение первое. Николай I. 1845. № 19086. С. 450–451.
8. Свод законов Российской империи. Издание 3-е. Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1935. 555 с.
9. Фуксон Л.Ю. К истолкованию повести «Нос». *Сибирский филологический журнал*. 2019. № 1. С. 75–81.

REFERENCES

1. Birix A.K., Mokienko V.M., Stepanova L.I. (2005) *Russkaya frazeologiya. Istoriko- etimologicheskii slovar* [Russian phraseology. Historical and etymological dictionary]. V.M. Mokienko (Ed.). Moscow: Astrel: AST; Lyuks. 926 s. [in Russian].
2. Vinogradov V.V. (1976) *Poetika russkoy literatury: Izbrannyye trudy* [The Poetics of Russian Literature: Selected Works]. Moscow: Nauka, 511 s. [in Russian].
3. Gogol N.V. (1983) Nos. *Gogol N.V. Povesti. Dramaticheskie proizvedeniya* [Nose. Gogol N.V. A story. Dramatic works]. Leningrad: Khudozhestvennaya literatura S. 36–59 [in Russian].
4. Korolenko V.G. (1914) *Polnoe sobranie sochineniy* [Full composition of writings] *Sovremennaya samozvanshhina. Vyitovyye ocherki* [Modern imposture. Household essays]. Vols. 1–9; Vol. 3. Petrograd: Izd-vo tovarishhestva A.F. Marks, S. 271–368 [in Russian].
5. Kuzmich V. (Belko V.K.) (2000) *Zhguchiy glagol: slovar narodnoy frazeologii* [Burning Verb: Dictionary of Popular Phraseology]. URL: <https://www.rulit.me/books/zhguchiy-glagol-slovar-narodnoj-frazeologii-read-321081-1.html>. (Last accessed: 24.05.2020) [in Russian].
6. Lindstrom T.S. (1974) *Nikolay Gogol*. New York: Twayne Publishers, 216 s. [in English].
7. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii* [Complete collection of laws of the Russian Empire] (1846). Nikolay I [Nikolay I]. Sankt-Peterburg: Tipografiya II otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velichestva kancelyarii. Vol. XX, section 1. № 19086. S. 450–451 [in Russian].
8. *Svod zakonov Rossiyskoy imperii* (1935). [Code of laws of the Russian Empire]. Sankt-Peterburg: Tipografiya II otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velichestva kancelyarii. 555 s. [in Russian].
9. Fukson L.Yu. (2019). K istolkovaniyu povesti «Nos» [To the interpretation of the story «Nose»]. *Sibirskiy filologicheskii zhurnal*. № 1. S. 75–81 [in Russian].

**THE PLOT-FORMING ROLE OF PHRASEOLOGICAL UNITS
IN THE STORY OF N.V. GOGOL «NOSE»**

Abstract. The article discusses the problem of the plot-forming role of phraseological units in the story of N.V. Gogol «Nose». It is noted that a writer who actively used commonly used phraseological units, built the story “Nose” on the implicit use of a number of idioms related to the name of the work.

The purpose of the article is to consider the role of phraseological units in the construction of the plot of the Gogol story, to trace how the psychology, worldview and behavior of the hero as an object of action is reflected in established phrases. The method of phraseological identification, communicative-functional analysis, cultural-historical and hermeneutic methods are used in the work, allowing identifying the specifics of the functioning of phraseological units in literary works. The choice of study was determined by the desire to analyze the famous Gogolian work at the intersection of phraseology, literary criticism, psychology and cultural studies, which is extremely interesting and relevant in modern humanities.

Despite the fact that only one idiom is explicitly present in the story – “оставить с носом”, in the construction of the storyline can be traced a whole series of somatic phraseological units with the nose component, which are used implicitly. The main storyline is connected with the behavior of the hero, typical Gogol impostor, which держит нос по ветру, that is, took the opportunity to accelerate career advancement, therefore behaves confidently in St. Petersburg (“задирает нос”). With the secondary line of the plot are matrimonial plans of the hero, which form a whole idiomatic associative series in the story, referring to ready-made formats, language and behavioral clichés (“водить за нос”, “крутить носом”, “оставить с носом”, “не по носу табак”). It is noted that in general, how the hero represents himself, can be defined by another phraseological unit: “сыт, пьян и нос в табаке”, which in the Russian linguocultural community is used to characterize a person, who is doing well; as a formula of full income.

The study is carried out taking into account historical, political and social features of Russian life of that time, which influenced the psychology and behavior of the hero.

Keywords: M. Gogol, the novel «Nose», nosology, somatism, somatic phraseological units, imposture.

© Тверітінова Т., 2020 р.

Тетяна Тверітінова – кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури Київського університету імені Бориса Грінченка, Київ, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-7731-2040>

Tetiana Tveritina – Candidate of Philology, Associate Professor at the Department of the world literature of Hrinchenko university, Kyiv, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-7731-2040>